

УДК: 821.512.154

Бейшембиева Н.

К.Тыныстанов ат. БИМУ

1920-30-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада кыргыз орфографиясы менен орфоэпиясынын 20-30-жылдардагы абалы берилип, коомдук турмуштагы алардын орду, маанилицилициги, зарылдыгы белгиленди.

Ачкыч сөздөр: адабий тил, орфография, орфоэпия, алфавит, норма, лексика, термин.

920-30-жылдарда орфография жана орфоэпия жеке гана кыргыз тилинде эмес, түркологияда, дүйнөлүк лингвистикада да өзүнчө илим катары бөлүнүп, өз алдынча өнүгүү жолуна толук түшө элек эле. Жалпы тил илиминдегидей эле, кыргыз тил илиминде да тилибиздин орфография жана орфоэпия маселелерин изилдөө иши кийинчерээк өзгөчө жанданып, ар тараптуу иликтене баштаган жана ал жакшы жөрөлгө азыр да уланып жатат. Албетте, бул айтылгандардан улам кыргыз тилинин орфография жана орфоэпия маселелери толук изилденип бүтү деген тыянакка келүүгө болбойт. Тескерисинче, айрым маселелер кыргыз тил илиминде алигиче илимий изилдөөнүн объектиси болбой келе жатканын айта кетүү абзел. Ошондой эле окуу китептери менен окуу куралдарында гана учкай каралып жүргөн маселелер мурда иликтенип келсе да, жаңы өнүгтөн кароону талап кылган проблемалар да аз эмес. Андыктан тил илиминин бул тармагы азыркы учурда да жаңы изилдөөлөргө муктаж экендиги айныгыс чындык.

Бул макалада болсо, кыргыз орфографиясы менен орфоэпиясынын алгачкы жарала баштаган мезгилдеги айрым маселелери боюнча сөз болмокчу.

Орфография – белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жана алардын маани берүүчү бөлүктөрүн бир түрдүү жазуу үчүн белгиленген эрежелердин системасын үйрөтө турган тил илиминин бир бөлүгү. Бул термин грек тилинин «orphos» «туура» жана «grapho» «жазам» деген сөздөрүнөн алынган. Тил илиминде орфографиянын мааниси абдан зор. Адамдар ортосундагы жазуу жүзүндө пикир алышууда бир эле сөздүн айтылышына карай ар түрдүү варианттар келип чыгат. Алсак, **нанга-нанга, түнкү - түңкү, көз сал - көс сал, чабелекей-чабелекей, баки-маки, бакта-пахта** ж.б. Бул сыяктуу бир эле сөздүн бир нече түрдө жазылышы адамдардын бири-биринин оюн толук түшүнүшүнө бир топ кыйынчылык келтирип, жазууда баш аламандыкты пайда кылмак. Мына ушул чар жайыттыкты болтурбоо үчүн, б.а., сөздөрдү адабий тилдин нормасына ылайык бир кылка кылып жазуу нормаларын белгилөө орфографиянын милдети болуп саналат.

Адабий тилдин айтылыш нормаларын орфоэпия аныктайт. **Орфоэпия** деп оозеки сүйлөөдө бирдиктүү адабий айтылыштын нормаларын аныктай турган эрежелердин жыйындысы аталат. Бул термин грек тилинен кабыл алынган: «orphos» - «туура» жана «eros» «сөз, сүйлөө», т.а., «туура сүйлөө» деген маанини берет. Орфоэпия да орфография сыяктуу адабий тилдин практикалык, күндөлүк турмушта колдонулуучу ажырагыс бир жагы болуп, өзүнүн алдына тилдин айтылыш маданиятын көтөрүү жана калыптандыруу, ошол аркылуу пикир алышуу куралы катары жалпыга бирдей түшүнүктүү жана жеткиликтүү болуу максатын көздөйт. Азыркы мезгилде кыргыз адабий тилинин орфографиялык эрежелери белгилүү деңгээлде тартипке келтирилип иштелип чыкса, ал эми кыргыз тилинин адабий айтылышы толук нормага салынып, калыптанып бүтө элек, али да болсо түзүлүү процесси жүрүп жатат. Орфоэпиянын эрежелери, негизинен, адабий тилдин жазма түрү менен оозеки түрүнүн ортосундагы айырмаларга карай түзүлөт.

Кайсы бир улуттун өз эне тилинде газета чыгарыш үчүн, ошол тилдин алфавитин түзүү, анын негизинде алиппесин жазуу талап кылынат. Ошол талапка ылайык араб тамгасында кыргыз алфавити түзүлүп, анын негизинде кыргыз алиппеси жазылган. 1924-жылы К. Тыныстановдун «Окуу китеби» Ташкенде басмадан чыккан.

Ошентип, кыргыз орфографиясынын түзүлүү жана өнүгүү тарыхын 20-жылдардын орто ченинен баштап эсептөөгө болот. Анткени мында ушул жылдардан баштап кыргыздардын улуттук жазуусу түзүлүп, жазма адабий тили калыптана баштаган. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыз тарыхында биринчи болуп, өз эне тилинде “Эркин-Тоо” (кийинчерээк “Кызыл Кыргызстан”, азыркы “Кыргыз Туусу”) газетасынын 1-саны чыккан. 1924-1925-жылдардан баштап кыргыз тилинде алгачкы окуу китептери жана окуу куралдары, ар түрдүү адабияттар түзүлүп, жарыкка чыкты. Муну менен катар орфографиянын айрым эрежелери иштелип чыккан. 1926-жылы 22-ноябрда «Крестьянская путь» газетасына кыргыздын жаңы алфавити жөнүндө жарыяланган макалада бул маанилүү милдетти турмушка ашыруу үчүн областтык аткаруу комитетинин алдында атайын комитеттер түзүлүп, анын төрагасы болуп Т.Орозбеков дайындалганы айтылган.

Латын алфавитинин артыкчылыгы жөнүндөгү маселе нечен ирет талкууланып, жергиликтүү органдар тарабынан тийиштүү токтомдор кабыл алынып келди. Араб алфавитине караганда, латын алфавитинин бир катар артыкчылыгы бар экендиги кёрсөтүлдү: 1) тамгалардын айрым жазылышы; 2) араб алфавитинде колдонулуучу кошумча белгилердин жоктугу; 3) алфавиттеги тамгалардын баш тамга, кичине тамга болуп, эки түрдүү жазылышы; 4) техникалык жактан алганда, латын алфавитинин көп оңтойлуу жактары болуп, колдонулушу жагынан алда канча ийкемдүү жазуу экендиги. Ушул себептерди эске алуу менен, Кыргызстанда гана эмес, башка түрк элдеринде да латын алфавитине өтүү маселеси ар мезгилде козголуп келди. Латын алфавитине өтүүнү биротоло чечүү үчүн 1926-жылдын март айында Баку шаарында Бүткүл союздук I түркологиялык съезд чакырылып, анда араб алфавитин колдонуп келген элдердин латын графикасына өтүү жөнүндөгү демилгеси колдоого алынып, жер-жерлерде жаңы алиппе комитеттерин түзүү боюнча чечим кабыл алынат. Жаңы алфавитке өтүү маселеси ар бир элдин өзүндө жана бир катар шаарларда өткөрүлгөн.

Орфографиянын негизи ушул 30-жылдарда латын алфавитин өздөштүрүп жаткан учурда түптөлгөн. Тактап айтканда, ал дагы 1934-жылы жарык көргөн К.Тыныстановдун «Кыргыз имласы жөнүндөгү докладдын негизги багыттама жоболору» аттуу эмгегинен башталат. Анткени буга чейин колдонулган араб жазуусунда тектеш түрк тилдериндеги көпчүлүк орток сөздөр бирдей жазылып, аларды ар ким өз тилине ылайыктап окуган. К.Тыныстанов өзүнүн бул эмгегинде орфография, биринчиден, тилдеги сөздөрдүн туура жазылышын камсыз кылуу, экинчиден, адабий тилдин өнүгүү багыттарын аныктоо максаттарын көздөрүн баса белгилеген.

1938-жылы “Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы” кабыл алынган. Бул орфография бир кыйла артыкчылыкка ээ болгон, б.а., сөздү туура жазуунун принциптери аныкталып, эрежелери толукталган. Кыргыз элинин сабатсыздыгын жоюп, жазуусун өнүктүрүп, маданиятын жогорулатууда латын алфавитинин аткарган ролу өтө чоң болду. Бирок кыргыз тилинин лексикасы орус жана интернационалдык терминдер менен байып, илимдин жана техниканын дүркүрөп өскөн мезгилинде латын алфавити андан ары өз милдетин толук өтөй албай калган. Ошондуктан орус алфавитине өтүү зарылдыгы пайда болгон. Анткени орус тили кыргыз тилин байытуунун булагы болуп калган. Ал жөнүндө профессор Б. М. Юнусалиев мындай деп жазат: «Азыркы кыргыз тилинин сөздүк составы революцияга чейинкиге салыштырганда сан жагынан жана сапат жагынан өсүп, көп түрдүү болуп калды. Ушунун аркасында кыргыз тилинин сөздүк составы салыштыргыс түрдө байыды жана маанилүү болуп калды. Бул орус тилинен зор өлчөмдө үзүлбөй кирип жаткан лексикалык сөздөрдүн жардамы аркасында мүмкүн болду».

Ошентип, убакыттын өтүшү менен мурда кыргыздын жазуусун өнүктүрүүдө чоң роль ойногон латын алфавити жаңы шартта турмуштун талаптарына толук жооп бере албай калды. Анын үстүнө ошол кезде бир катар түрк элдери орус алфавитине өтүп, Азербайжан,

Татар, Казак Республикалары жаңыдан өтүү жөнүндө маселе козголгон. 1939-жылдан тартып кыргыз жазмасын орус алфавитине өткөрүү жөнүндө басма сөздөрдө кеңири талкуу жүрө баштаган.

Кандай шартта да, 1920-30-жылдар ичинде кыргыз орфография жана орфоэпия маселелеринин жолго коюу иштери жабыдан колго алына баштагандыктан, бар кыйла кыйынчылыктарды жаратты. Орфография жана орфоэпия маселелери ошол учурда өтө олуттуу мааниге ээ болуп, кыргыз адабий тилинин калыптанышында жана өнүгүшүндө зарылдык катары эсептелинген.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы. – Ф., 1954.
2. Кыргыз тилинин орфографиясы. – Ф., 1949.
3. Юнусалиев Б.М. Киргизский литературный язык – детище Великого Октября. //Советская Киргизия, 1967, 27 октября.
4. Юнусалиев Б.М. О стилевой дифференциации кыргызского литературного языка. //Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. - Ашхабад, 1966.
5. Юнусалиев Б.М. Адабий тилибиздин маанилүү маселелери. Тандалган эмгектер, – Ф., 1985.